

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

A Feasibility Review of the Admissibility of Vague Claims
in Islamic Jurisprudence

Authors: Mohammad Reza Keykha |

Marzieh Ferdowsi Dolatshanlou | Milad Dehghani

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2025.248027.3735>

امکان‌سنجی قابلیت استماع دعوی مجهول

نویسندگان: محمدرضا کیخا | مرضیه فردوسی دولت‌شانلو | میلاد دهقانی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2025.248027.3735>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

A Feasibility Review of the Admissibility of Vague Claims in Islamic Jurisprudence

Mohammad Reza Keykha · Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. (Corresponding Author) kaykha@hamoon.usb.ac.ir

Marzieh Ferdowsi Dolatshanolou · PhD Student in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. m.ferdowsi@mail.um.ac.ir

Milad Dehghani · PhD Student in Private Law, Faculty of Law and Political Sciences, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran. milad.dehghani@mail.um.ac.ir

Abstract

1. Introduction

The principle of access to justice occupies a central place in both modern legal systems and classical Islamic jurisprudence. Within any structured legal order, especially in a civil society founded on rule of law, the ability of individuals—both natural and legal persons—to assert their rights through judicial processes is fundamental. Accordingly, the law not only recognizes the right to file claims but also institutionalizes procedural safeguards to ensure the fairness and integrity of litigation. Among these safeguards, the requirement that claims be clear and well-defined is pivotal. If such clarity is lacking, the legal system risks adjudicating disputes on ambiguous grounds, thereby compromising judicial certainty and undermining the enforceability of rulings.

Islamic jurisprudence (*fiqh*), particularly within the Shi'a tradition, is no exception to this requirement. The classical jurists have elaborated on the essential elements of a valid claim, repeatedly emphasizing the necessity of its clarity. The prevailing view in Shi'a legal doctrine holds that claims which are vague—those lacking specificity in terms of the object, quantity, or identifying features—are inadmissible and do not merit judicial consideration. Nevertheless, a minority view within Islamic jurisprudence challenges this

assumption and suggests that in some circumstances, vague claims may still be worthy of review and adjudication, particularly when partial information emerges during the judicial process.

The impetus for the present research stems from this jurisprudential divergence. Although contemporary Iranian civil procedure law aligns with the traditional requirement of claim clarity, this alignment has not extinguished academic or judicial interest in re-examining the boundaries of admissibility. This study seeks to explore the doctrinal roots and contemporary relevance of these divergent views, using a systematic and critical approach rooted in Islamic legal theory.

2. Research Question

The central research question of this study is:

To what extent can vague claims be considered admissible and subject to judicial review under Islamic jurisprudence, and under what conditions – if any – can such claims be substantiated and lead to a legal remedy?

3. Research Hypothesis

This study is premised on the hypothesis that the absolute inadmissibility of vague claims, as maintained by the majority of jurists, does not adequately reflect the dynamic nature of judicial inquiry in Islamic law. Rather, the hypothesis posits that certain categories of vague claims – particularly those wherein the claimant holds certainty of a right but lacks full descriptive detail – may be conditionally admissible.

Furthermore, it is argued that the evolution of judicial processes and the recognition of partial evidence or clarification through procedural mechanisms (e.g., interrogation, testimony, or defendant's admission) support a more flexible approach. This hypothesis does not negate the importance of clarity but challenges the absolutist interpretation that treats all vague claims as inherently defective. The research contends that when judicial review leads to incremental clarity, such claims may satisfy the epistemic and procedural standards required by Islamic jurisprudence.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This research employs a doctrinal and analytical methodology, grounded in the study of primary Islamic legal texts (including classical jurisprudential treatises), contemporary commentaries, and relevant statutory provisions in Iranian law. It engages in a comparative analysis between majority and minority positions among Shiite jurists, examining their textual evidences, reasoning patterns (*ta'wil*), and interpretive strategies (*ijtihad*).

5. Results & Discussion

This study critically examined the doctrinal positions of classical and contemporary Islamic jurists regarding the admissibility of vague claims. A thorough analysis of juristic texts revealed a clear doctrinal majority maintaining that clarity of the claim is a mandatory condition for judicial admissibility. According to this view, adjudication must be based on a clearly stated and identifiable claim; otherwise, the judgment itself lacks determinacy and becomes legally ineffective. This aligns with classical Islamic procedural principles that emphasize the necessity of *al-ilm* (knowledge) for both litigants and judges in rendering fair rulings.

However, a minority of contemporary jurists—particularly those who emphasize *maṣlaḥah* (public interest) and procedural equity—challenge this rigid formulation. These scholars argue that substantive justice may require courts to consider vague claims, especially when they arise from genuine cases of real ignorance (*jahl*) rather than litigation misconduct or carelessness. The study shows that these minority jurists rely heavily on overarching Islamic legal maxims, such as *lā ḍarar wa-lā ḍirār* (no-harm principle) and the *sīrah ‘uqalā’* (conduct of the wise), as rational bases for softening procedural barriers.

Empirical parallels from Iranian civil law, especially Articles 34, 56, 61, and 159 of the Constitution, were invoked to support the latter view. These articles frame the judiciary as a venue to actualize and affirm the unconditional right of all citizens to seek legal remedy. The study finds that these constitutional norms are conceptually compatible with the idea of hearing vague claims when the litigant can demonstrate certainty of harm or entitlement, even if they cannot describe the object or exact quantity in dispute.

Moreover, it was noted that in many practical cases, vague claims gradually gain clarity during the litigation process. Cross-examination, defendant responses, and the use of circumstantial evidence often help reconstruct the necessary specifics. As such, immediate dismissal of vague claims not only inflicts procedural injustice but also deprives the plaintiff of their constitutional right to judicial review.

The study also explores procedural tools that Islamic courts can deploy to resolve vague claims without compromising judicial integrity. These include invoking the defendant's oath (*yamīn*), facilitating compulsory reconciliation (*ṣulḥ*), or ruling in favor of the least possible claim when ambiguity cannot be fully resolved. These mechanisms, found within traditional Islamic judicial practice, offer flexible responses that mitigate the harms of vagueness without undermining legal precision.

In sum, the findings demonstrate that while classical Islamic jurisprudence was cautious toward vague claims, Islamic legal theory is not inherently averse to their consideration—especially when balanced against principles of harm avoidance and judicial obligation. This opens a legitimate path for context-

sensitive interpretation within modern judicial frameworks that remain faithful to Islamic legal heritage.

6. Conclusion

The prevailing doctrine among classical Islamic jurists affirms that vague claims are inadmissible, positing that the lack of specificity undermines both the judicial process and the enforceability of rulings. This view emphasizes that the judge's mandate is to issue rulings based on well-defined claims. If the claim is vague, any resulting judgment is likewise ambiguous and legally defective.

In contrast, this study has highlighted a compelling minority view – backed by rational and constitutional principles – that recognizes the admissibility of vague claims under specific circumstances. It argues that under Article 34 of Iran's Constitution, every individual holds an unqualified right to judicial recourse, and judges are duty-bound to provide a hearing, even when the claim is imprecise. This interpretation is reinforced by the rational conduct of society (*sīrah 'uqalā'*), which holds that claims based on real, non-malicious uncertainty still merit attention.

When a plaintiff demonstrates certainty in the occurrence of a harm (e.g., theft or unreturned loan) but cannot specify the exact item due to the passage of time or memory lapse, denying their claim amounts to procedural injustice. To resolve such cases, Islamic jurisprudence already provides a suite of mechanisms – defendant oath, compulsory reconciliation, and minimal ruling – that permit the court to deliver equitable outcomes even amid evidentiary ambiguity.

Accordingly, this study concludes that realistic and sincere vague claims should be admitted, especially when grounded in the plaintiff's certainty and corroborated through procedural clarification. The assumption that all vague claims are inherently frivolous is both legally and morally untenable. Islamic jurisprudence, with its ethical and rational foundations, supports the judiciary's proactive role in uncovering truth and securing justice – even when confronted with imperfect claims.

Thus, vague claims stemming from real ignorance – particularly where the defendant is known and the harm is certain – should be deemed legally admissible and subject to full judicial process, rather than dismissed at the outset.

Keywords: Justiciability, Definite Claim, Vague Claim, Ascertainable Claim, Judicial Resolution.

امکان‌سنجی قابلیت استماع دعوی مجهول

محمدرضا کیخا • دانشیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. (نویسنده مسئول)
kaykha@hamoon.usb.ac.ir

مرضیه فردوسی دولت‌شانلو • دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
m.ferdowsi@mail.um.ac.ir

میلاد دهقانی • دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.
milad.dehghani@mail.um.ac.ir

چکیده

یکی از فروع مهم اصل قابل استماع بودن دعوی در محکمه، «معلوم بودن» خواسته است. اما به‌عنوان مثال گاه مدعی یقین به طلب مالی از دیگری دارد، ولی به هر علت خصوصیات و جزئیات آن را نمی‌داند. در قابل استماع و رسیدگی بودن این قسم از دعاوی، دکتترین هم‌داستان نیستند؛ رویه قضایی و نیز برخی از فقیهان پشتیبان غیر قابل رسیدگی بودن این دعاوی می‌باشند، و گروهی نیز از ضرورت رسیدگی به دعوی مجهول سخن گفته‌اند. مقاله حاضر با روش توصیفی تحلیلی، مستندات قائلین به عدم امکان استماع دعوی مجهول را قابل مناقشه انگاشته است. چه، مبتنی بر قاعده لاضرر و بنای عقلا، و نیز فلسفه وجوب قضاوت، دعوی مجهول در برخی صور، قابل طرح در دادگاه است و بر دادرس لازم است که فصل خصومت کند.

واژگان کلیدی: استماع دعوی، دعوی منجز، دعوی مجهول، دعوی معلوم، فصل خصومت.

مقدمه

هر ملت و جامعه‌ای باید طبق فطرت و طبیعت انسانی، قوانینی را برای بهره مناسب و کافی از حقوق افراد تدوین کند. قانون‌گذار در جامعه مدنی نیز حقوقی را برای اشخاص اعم از حقیقی و حقوقی قائل شده تا بر اساس آن دادخواهی صورت گیرد. از این رو امکان مراجعه افراد به مراجع صالح به منظور احقاق حق تضييع شده و اجرای عدالت از جمله حقوق افراد است که به موجب قانون از آن برخوردارند و می‌توانند برای احقاق حق خویش در محاکم قضایی اقامه دعوی کنند؛ البته در محاکم قضایی برای دادرسی عادلانه شرایط و اصول متعددی نهادینه شده است که در صورت فقدان آن شرایط، دعوی متزلزل می‌شود؛ زیرا فقدان آن شرایط خدشه اساسی به صدور حکم وارد می‌کند و موجبات نقض حکم را فراهم می‌آورد. در فقه و حقوق شرایطی برای اقامه دعوی بیان شده که تنها در صورت وجود آن‌ها، دعوی پذیرفته و به ماهیت آن رسیدگی می‌شود. از جمله این شرایط، معلوم بودن «مدعی به» توسط مدعی (خواهان) است. در حالی که اصل اولیه در دعاوی، قابل استماع بودن است، اما رویه قضایی حاکی است که دعوی مجهول، قابل استماع نیست و به آن رسیدگی نمی‌شود. دعوی مجهول مانند اینکه مدعی بگوید لباسی را از فلانی می‌خواهم و مشخصات آن (صفت، جنس و وصف) را بیان نکند؛ زیرا لباس محدوده زیادی دارد؛ لباس بچه‌گانه، زنانه، مردانه و... همچنین، ممکن است فردی مالی به دیگری قرض دهد، اما به خاطر طولانی شدن زمان تحویل مال، قرض‌دهنده، جنس، وصف یا مقدار آن را فراموش کرده باشد. در اینجا قرض‌دهنده یقین دارد که مالی به دیگری داده است، اما مشخصات آن را نمی‌داند.

جهل مدعی گاه به صورت مطلق است و هیچ حدودی را نمی‌داند و گاه در برخی حدود جریان دارد. افزون بر این، چه بسا در تحقیق و استماع اظهارات از مدعی علیه، زوایایی از مدعی به معلوم شود. در این گونه موارد اگر دعوی مدعی مطلقاً مسموع نباشد، موجب ضرر به مدعی می‌شود که در روایات از آن نهی شده است، اما با بررسی دیدگاه فقها شاهد این هستیم که قریب به اکثر فقها (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۸، ص. ۱۵۶؛ ابن زهره، بی تا، ج ۱، ص. ۴۴۴؛ ابن حمزه، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص. ۲۱۶؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۱۷۷؛ حلی (علامه)، بی تا، ج ۲، ص. ۱۸۹؛ شهید اول، بی تا، ج ۲، ص. ۸۴) در مورد شرط یادشده ادعای اجماع کرده‌اند و دعوی مجهول را غیر قابل استماع می‌دانند. بنابراین، عده‌ای شرط معلوم بودن مدعی به را جزو شرایط اقامه دعوی دانسته‌اند و آن را در شروع دادرسی در دادگاه لازم و ضروری می‌دانند؛ به گونه‌ای که قاضی بدون آن، قرار عدم

استماع صادر می‌کند. در مقابل، عده‌ای هم قائل به استماع دعوی مجهول هستند. این در حالی است که طبق اصل‌های ۵۶، ۶۱ و ۱۵۹ قانون اساسی ایران، دادگستری، مرجع تظلمات عمومی و قوه قضائیه مسئول است از طریق دادگاه‌ها با رسیدگی و صدور رأی، عدالت را در جامعه محقق سازد (فتحی و دادیار، ۱۳۹۲، ص. ۱۲۷). حال با توجه به اختلاف‌نظراتی که در مورد دعوی مجهول میان فقهاست و با توجه به اینکه حقوق موضوعه کنونی مبتنی بر معلوم بودن مدعی به است و در صورت علم به خواسته مدعی، به آن رسیدگی می‌کند، این پرسش‌ها مطرح می‌شود که آیا امکان اثبات دعوی مجهول در محاکم قضایی وجود دارد و می‌توان به چنین دعوی‌ای رسیدگی کرد یا اینکه چنین دعوی‌ای قابلیت رسیدگی ندارد و از همان ابتدا باید قرار عدم استماع صادر شود؟! به عبارت دیگر، آیا به صرف وجود جهل در خواسته دعوی، قاضی می‌تواند رسیدگی را متوقف کند و از رسیدگی سر باز زند ولو این کار سبب ضرر مدعی شود؟

پیشینه پژوهش: در خصوص شرایط استماع دعوی پژوهش‌هایی از جمله موارد زیر انجام شده است.

- مقاله السان و همکاران (۱۴۰۳) با عنوان «مصادیق دعوی مردد (غیرمنجز) و تکلیف دادگاه در مواجهه با آن...». از آنجاکه یکی از شرایط دعوی «منجز بودن» است، ایشان به دعوی غیرمنجز (مردد) پرداخته‌اند در حالی که موضوع پژوهش حاضر شرط معلوم بودن دعوی است که نقطه مقابل آن دعوی مجهول است.

- مقاله مؤذنی و کیخا (۱۴۰۰) با عنوان «قابل استماع بودن دعوی با دادخواست غیرقطعی». این مقاله نیز در راستای شرط منجز بودن دادخواست کار کرده است و چگونگی رسیدگی به دعوی غیرقطعی و مردد را مورد نقد و بررسی قرار داده است.

- مقاله هرمزی (۱۳۹۴) با عنوان «شرایط قابل استماع بودن دعوی در فقه (شرحی بر بندهای ۳ و ۵ تا ۱۱ ماده ۸۴ قانون آیین دادرسی مدنی)». این مقاله تنها به شرح شروط قابل استماع بودن پرداخته و حتی به شرط معلوم بودن دادخواست نیز نپرداخته است.

- مقاله فرحزادی و میرنژاد بروجنی (۱۳۹۹) با عنوان «اصل قابل استماع بودن دعاوی در فقه اسلامی و حقوق ایران». در این پژوهش به دعوی مجهول پرداخته، اما این موضوع محور تحقیق ایشان نبوده و به صورت مختصر به بیان دیدگاه‌ها در مورد دعوی مجهول اشاره کرده و مانور اصلی

آن بر تبیین اصل قابل استماع بودن دعوی بوده است. وجه تمایز پژوهش حاضر تمرکز محوری بر وصف «معلوم بودن» دعوی است که در آثار گذشته بدین صورت مدنظر پژوهشگران نبوده است.

۱. شرایط استماع دعوی

یکی از مباحث مهم و اساسی حقوق موضوعه، شرایط استماع دعوی در محاکم قضایی و دادرسی است. می‌توان گفت شرایط و مراحل دادرسی حقوقی به نوعی از فقه گرفته شده است و به نظر می‌رسد نصوص نیز بر آن‌ها دلالت دارد (الله یاری و طباطبایی لطفی، ۱۳۹۹، ص. ۴۸). از این رو اقامه دعوی در دادگاه توسط مدعی و مسموع بودن آن برای رسیدگی منوط به وجود شرط قابلیت استماع است. بنابراین، تمام ادعاهای مطرح شده از سوی یک شخص یا علیه او اگر فاقد این شرایط باشد، غیر قابل استماع خواهد بود. به عبارت دیگر، یک ادعا در صورتی از حیث درستی یا نادرستی مورد سنجش واقع می‌شود که در ابتدا قابلیت استماع را دارا باشد (شمس و کرد زنگنه، ۱۳۹۶، ص. ۱۳). بنابراین، قابلیت استماع به معنای وجود شرایطی است که برای اقامه دعوی ضروری و لازم است. فقها در مورد تعداد شرایط استماع دعوی اختلاف نظر دارند. بعضی شروط مورد اتفاق تمام فقها و بعضی دیگر اختلافی است. بعضی از شرایط استماع دعوی مربوط به مدعی، بعضی مربوط به دعوی و بعضی دیگر مربوط به مدعی علیه و مدعی به است (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص. ۸۷). این شرایط عبارت‌اند از ۱. بلوغ، ۲. عقل (سبزواری، بی‌تا، ج ۲۷، ص. ۶۱)، ۳. عدم حجر به خاطر سفاهت، ۴. مدعی اجنبی از دعوی نباشد، ۵. وجود اثر برای دعوی در صورت صدور حکم خوانده، ۶. معلوم بودن مدعی به ۷. تعیین مدعی علیه، ۸. جزمیت در دعوی و ۹. داشتن سمت (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص. ۸۶؛ خمینی، بی‌تا، ج ۲، صص. ۳۹۰-۳۹۲)؛ البته آنچه در این پژوهش مدنظر ماست، معلوم بودن مدعی به است و دیگر شروط از محل بحث خارج خواهد بود.

۱. برای مطالعه بیشتر در این خصوص به مقالاتی که در پیشینه تحقیق آورده شده است، مراجعه شود.

۲. دعوی مجهول

همان‌طور که گفته شد، یکی از فروع مهم و مرتبط با اصل قابل استماع بودن دعوی و یکی از شرایط اقامه دعوی برای دادرسی در دادگاه، معلوم بودن خواسته دعوی توسط مدعی است؛ به‌گونه‌ای که عدم علم به خواسته دعوی، ادعای خواهان را در معرض غیرقابل مسموع بودن قرار می‌دهد. از این رو مورد ادعای مدعی به باید به لحاظ جنس، وصف و مقدار معلوم باشد (یزدی، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص. ۳۸) و دعوی‌ای را که در آن مدعی به از حیث نوع، جنس، وصف و مقدار معلوم نباشد، دعوی مجهول می‌نامند. به عبارت دیگر، «دعوی‌ای که خواسته آن مجهول باشد مثل اینکه کسی مدعی شود تخته قالی از طرف می‌خواهم بدون اینکه مشخصات آن را بیان کند» (لنگرودی، ۱۳۸۵، ص. ۲۱۵) و در تعریف دیگر، «دعوی مجهول، دعوی‌ای است که مدعی، مدعی به را تعیین نکند یا خصوصیاتش را که سبب برطرف شدن جهالت می‌شود، بیان نکند مانند اینکه ادعا کند اسبی یا لباسی را در نزد دیگری دارد بدون بیان اوصاف این لباس و اسب تا جهالتش برطرف شود» (تبریزی، بی تا، ج ۱، ص. ۱۲۶)؛ البته این جهل گاه به تمام زوایای مدعی به است؛ به‌گونه‌ای که هیچ بخشی از آن برای مدعی معلوم نیست و گاه برخی از ویژگی‌های آن برای مدعی معلوم است و برخی دیگر را فراموش کرده است.

۳. انواع دعوی مجهول

باید گفت مجهول بودن دعوی به دو گونه جهل واقعی و جهل ظاهری است.

۱.۳. جهل واقعی

جهل واقعی یعنی اینکه مدعی واقعاً نمی‌داند که حدود و حدود دعوی چیست. برای مثال، دینی را که مطرح می‌کند، نمی‌داند چه مقدار یا از چه جنسی است یا به بخشی از ویژگی‌ها علم دارد و به برخی دیگر خیر. در این صورت آیا قاضی می‌تواند به او کمک کند؛ زیرا فرض بر این است که قاضی هم اطلاع خاصی در این زمینه ندارد تا رفع جهل کند. این نوع جهل محل بحث در این پژوهش است. به این دلیل که مدعی به نزد مدعی مجهول بوده و تنها مدعی علیه مشخص است؛ البته برخی فقها بین ادعایی که مطلقاً مجهول است مانند اینکه ادعا کند که من از مدعی علیه چیزی طلب دارم و ادعایی که مجهول مطلق نیست مانند اینکه مدعی بگوید من از مدعی علیه لباس یا مرکبی طلب دارم، فرق گذاشته و گفته‌اند که ادعا در صورت دوم پذیرفته است برخلاف صورت

نخست (یزدی، ۱۳۷۸ق، ج ۲، صص. ۳۸ و ۳۹).

۲.۳. جهل ظاهری (صوری)

جهل ظاهری یعنی جهل در مقام طرح دعوی و بیان ادعا. این جهل برای کسانی پیش می‌آید که به موازین آشنا نیستند و به دلیل اینکه موازین را نمی‌دانند، دعوی خودشان را صحیح و مرتب تحریر نمی‌کنند مانند اینکه یک نفر به محکمه مراجعه و ادعا می‌کند که فلانی فرش مرا برده است. این شخص می‌داند که فرش او چه خصوصیتی دارد؛ برای مثال، دست‌باف است یا ماشینی، ۶متری است یا ۱۲متری، اما نمی‌داند که در طرح دعوی باید این حدود و ثغور را بیان کند. این نوع جهل از محل بحث خارج است. به این دلیل که مدعی، به مدعی‌به‌آگاهی داشته و تنها در بیان مشخصات چهارگانه در طرح دعوی کوتاهی کرده است و قاضی می‌تواند با طرح چند پرسش از مدعی نسبت به مشخصات مدعی‌به‌رفع جهل کند.

۴. وظیفه و مسئولیت قاضی

از سوی دیگر، باید معلوم شود که وظیفه شرعی و قانونی قاضی چیست؟ در پاسخ باید گفت قاضی شرعاً وظیفه دارد که دعوی مدعی را بشنود و درباره صحت و سقم آن بر اساس ادله رسیدگی و سپس حکم کند. بنابراین، همه چیز از دعوی آغاز و بر اساس آن رأی صادر می‌شود (آشتیانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص. ۸۶). از این رو در بررسی دعوی مجهول ابتدا باید بررسی شود که مسئولیت و وظایف قاضی چیست و آیا قاضی نسبت به دعوی مجهول وظیفه‌ای دارد یا ندارد؟ برای ورود قاضی به مواردی که دعوی مجهول است چند فرض وجود دارد.

فرض نخست این است که قاضی مطابق با دعوی مجهول با فرض اینکه به اثبات رسیده است، حکم کند. در چنین صورتی چون دعوی مجهول است، حکم نیز مجهول خواهد بود و چون حکم مجهول است، قابلیت اجرا ندارد. از این رو این راه مسدود است و نمی‌توان چنین حکمی صادر کرد. فرض دوم این است که قاضی مطابق با احتیاط و مطابق با حداکثر حکم کند. این راه نیز مسدود است؛ زیرا قاضی یقین دارد حکمی که می‌کند برخلاف حق است و چیزی را که حق مدعی نیست به او بازمی‌گرداند؛ زیرا مدعی ادعای لباس یا اسب کرده بود، اما قاضی به لباس و اسب با هم و توأم حکم کرده است. این حکم ظلم نسبت به مدعی‌علیه خواهد بود؛ زیرا بیش از آنچه بدهکار است، از او گرفته می‌شود. از سویی چون بیش از آنچه حق مدعی است، به او داده

می‌شود، از این رو هم خلاف حق اتفاق می‌افتد. بنابراین، عمل به احتیاط امکان‌پذیر نیست و این حکم احتیاطی خود برخلاف احتیاط است.

فرض سوم این است که از مدعی علیه استفسار کند. به نظر می‌رسد چنین استفساری منعی ندارد و اساساً استفساری که برای روشن شدن موضوع و رسیدن به نتیجه دعوی باشد، جایز و بلکه واجب است؛ زیرا قاضی برای فصل خصومت و احقاق حق نصب شده است. اگر لازمه فصل خصومت و احقاق حق، برخی پرسش‌ها از مدعی یا مدعی علیه باشد، قاضی حق دارد که آن‌ها را بپرسد تا مسئله روشن شود و دلیل نمی‌شود که چون دعوی مجهول است به‌طور کلی نباید به آن رسیدگی شود، بلکه با این استفسار جهل به علم تبدیل می‌شود و ابهام و اجمال تعیین می‌یابد و سپس حکم می‌شود و این حکم توأم با جهل نیست. در این صورت اگر فرض کنیم مدعی علیه به حداقل اقرار کند، طبق اقرار مدعی علیه به همین مقدار حداقل حکم می‌شود و نسبت به مازاد آن با روش‌های قضایی دیگر از قبیل حلف قضاوت صورت می‌گیرد. در صورتی که مدعی علیه هم از تفصیل مورد ادعا اظهار جهل کند و او نیز بگوید نمی‌داند، در این صورت نمی‌توان طبق دعوی حکم صادر کرد و این راه نیز مسدود می‌شود.

فرض چهارمی را می‌توان در نظر گرفت و آن این است که وقتی برای قاضی مشخص است که این دعوی بر حق است، اما نمی‌توان حدود آن را تشخیص داد و اثبات کرد، قاضی باید آن مقدار از حق را که قابل تشخیص است، اعمال و طبق آن حکم کند؛ زیرا یک قاعده کلی عقلایی وجود دارد که علما نیز آن را پذیرفته‌اند مبنی بر اینکه «المیسور لا یسقط بالمعسور». این از قبیل اقل و اکثر است و در اقل و اکثر ارتباطی می‌توان از این قاعده استفاده کرد و عقلایی هم است؛ یعنی چون نمی‌توان تمام حق را تشخیص داد، نباید دعوی را به‌طور کلی کنار گذاشت؛ زیرا فرض بر این است که حقی از مدعی در حال تضییع است، اما حدود آن مشخص نیست. از این رو احقاق حق به صورت ناقص بهتر از تضییع کلی حق است.

۵. تبیین دیدگاه‌ها در خصوص دعوی مجهول

فقهای امامیه در مورد استماع دعوی مجهول اختلاف نظر دارند. عده‌ای از فقهای ادعای مجهول را پذیرفته و عده‌ای آن را رد کرده‌اند. از این رو نظریه جامع و واحدی در این باره موجود نیست، اما نظر مشهور فقهای عدم استماع چنین ادعایی است. ابن جزیری کلیبی از فقهای مذهب مالکی نیز

معتقد است این نوع دعوی شنیده نمی‌شود (ابن جزیری کلبی، بی‌تا، ص. ۱۹۸). از سوی دیگر، رویه قضایی در دعاوی حقوقی نیز بر این است که آن دعوی در قالب خواسته یا همان مدعی‌به‌تعریف می‌شود و دادگاه مطابق همین خواسته رأی صادر می‌کند. بنابراین، تعیین خواسته از ارکان دعوی مدنی و مهم‌ترین قسمت تنظیم دادخواست است. از این رو خواسته خواهان از دادگاه باید به‌طور دقیق و صریح درج شود. در نتیجه، مشخص نبودن خواسته در دادخواست باعث توقف دادخواست می‌شود. همچنین، بند ۳ ماده ۵۱ قانون آیین دادرسی مدنی از تعیین خواسته بحث کرده است که اگر تعیین را به معنای مشخص و معلوم کردن بدانیم، پس دعوی‌ای که خواسته آن مردد بین دو چیز است، هویت آن مجهول خواهد بود.

از سوی دیگر، ماده ۳۴۲ قانون مدنی می‌گوید «مقدار و جنس و وصف مبیع باید معلوم باشد و تعیین مقدار آن به وزن یا کیلو یا عدد یا ذرع یا مساحت یا مشاهده تابع عرف بلد است». حال اگر دادخواستی طرح شود که شرایط یادشده را نداشته باشد، ناقص است و مطابق مقرر ۶۶ قانون آیین دادرسی مدنی، «در صورتی که دادخواست ناقص باشد و دادگاه نتواند رسیدگی کند، جهات نقص را قید می‌کند و پرونده را به دفتر اعاده می‌دهد. موارد نقص طی اخطاریه به خواهان ابلاغ می‌شود و خواهان مکلف است ظرف ده روز از تاریخ ابلاغ، نواقص اعلام شده را تکمیل کند و گرنه دفتر دادگاه به موجب صدور قرار، دادخواست را رد خواهد کرد. این قرار ظرف ده روز از تاریخ ابلاغ قابل شکایت در همان دادگاه است و رأی دادگاه در این خصوص قطعی است».

با ملاحظه مواد قانونی فوق در قانون آیین دادرسی مدنی و قانون مدنی در مورد تعیین خواسته درمی‌یابیم که خواسته در طرح دعوی نقش بسزایی دارد؛ به‌گونه‌ای که عدم تعیین و مجهول گذاشتن آن، طرح دعوی و رسیدگی به آن را دچار مشکل می‌کند. از این رو می‌توان گفت که دعوی مجهول در حقوق موضوعه غیرقابل استماع است و دعوی‌ای که مدعی به آن مجهول باشد، قابلیت رسیدگی را ندارد. برای مثال، شعبه ۱۰۹ دادگاه عمومی (حقوقی) تهران بدون توجه به اصل قابل استماع بودن دعاوی در خصوص دادخواست اعاده دادرسی که تقدیم شده است، اعلام می‌کند «وکلائی خواهان خواسته موکل خود را بدون ذکر دادنامه موضوع تقاضای اعمال اعاده دادرسی اظهار داشتند. بنابراین، طرح دعوی به این کیفیت منطبق با قانون نبوده [است] و دادگاه... قرار عدم استماع دعوی خواهان را صادر و اعلام می‌کند». همچنین، در خصوص دادنامه شماره ۹۳۰۲۳۷۱ مورخ ۱۳۹۳/۱۲/۱۹ صادره از شعبه ششم دادگاه محترم بهارستان تهران، دادگاه بدوی معروض

می‌دارد «تلقی این محکمه بر نامعلوم و مبهم بودن موضوع خواسته بوده [است]. فلذا مستنداً به ماده ۸۴ قانون آیین دادرسی مدنی، حکم به رد دعوی صادر می‌کند».

اکنون مسئله مطرح در این پژوهش، این است که آیا می‌توان به قانون در مورد عدم استماع دعوی مجهول که مبتنی بر نظر مشهور فقهای امامیه و از آن اقتباس شده است، خدشه وارد کرد؟ آیا می‌توان ثابت کرد که دعوی مجهول قابل طرح در محکمه است؟ آیا وظیفه قاضی است که به دعاوی مجهول نیز رسیدگی کند یا خیر؟ در این مورد، فقها را می‌توان به دو دسته موافق و مخالف استماع دعوی مجهول تقسیم کرد.

۱.۵. مخالفان استماع دعوی مجهول

شیخ طوسی (۱۳۷۸ق، ج ۸، ص. ۱۵۶)، ابن زهره (بی‌تا، ج ۱، ص. ۴۴۴)، ابن حمزه (۱۴۰۸ق، ج ۱، ص. ۲۱۶)، ابن ادریس (۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۱۷۷)، علامه حلی (بی‌تا، ج ۲، ص. ۱۸۹) و شهید اول (بی‌تا، ج ۲، ص. ۸۴) معتقدند که مدعی به باید از لحاظ جنس، وصف و مقدار معلوم باشد. از این رو دعوی مجهول شنیده نمی‌شود مانند اینکه اسب یا چهارپا یا لباس یا چیزی را ادعا کند (یزدی، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص. ۳۸). شیخ اعظم انصاری (۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۱۶۸)، رشتی (۱۴۰۱ق، ج ۱، ص. ۱۴۹)، گلپایگانی (بی‌تا، ج ۱، ص. ۲۶۷) و موسوی اردبیلی (۱۳۸۱ق، ج ۲، ص. ۳۹) نیز عدم استماع دعوی مجهول را به فقیهان فوق نسبت داده‌اند.

صاحب جواهر نیز می‌فرماید «قال الشيخ و ابوالصلاح و بنو حمزه و ابن زهره و ادریس فی ما حکى عنهم لا تسمع الذی کانت مجهوله» (نجفی، ۱۳۶۲ق، ج ۴۰، ص. ۱۴۹)؛ شیخ طوسی و ابوالصلاح حلبی و ابن زهره و ابن ادریس بنا بر آنچه از آن‌ها نقل شده است، معتقدند دعوی مجهول شنیده نمی‌شود. جناب میرزای تبریزی در این خصوص می‌فرماید «اگر "مدعی به" از اثمان باشد، نیازمند این است که جنس، وصف و تقدینگی آن مشخص شود و اگر "مدعی به" مثلی است، صفات آن ذکر شود و نیازی به ذکر قیمتش نیست» (تبریزی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۱۳۰)، بلکه اگر قیمتی است بر اساس قیمت آن تعیین شود و اگر وجه نقد است، باید جنس، نوع و میزان آن معین شود (شهید ثانی، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص. ۷۹).

۱.۵.۱. ادله مخالفان استماع دعوی مجهول

عمده‌ترین دلیلی که بر عدم استماع دعوی مجهول از سوی فقها اقامه شده، منتفی بودن فایده چنین

دعوی‌ای است؛ زیرا خواسته دعوی مجهول است و حکم کردن به مجهول ممکن نیست حتی اگر مدعی‌علیه ادعا را بپذیرد (خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۶، ص ۷۱). از این رو لازمه رسیدگی به آن ادعا این است که حاکم پس از اعتراف مدعی‌علیه باید وی را به تسلیم مدعی‌به‌الزام کند در صورتی که تسلیم مدعی‌به‌فرع بر معلومیت دعوی است. در چنین حالتی چون مدعی‌به‌غیرمعلوم و تسلیم آن غیرمقدور است، پس شنیدن این سنخ دعوی لازم نیست و رسیدگی به آن واجب نیست (نوری شیرازی، ۱۳۸۳، ص ۸۷). به عبارت دیگر، قاضی به خاطر جهل به خواسته دعوی نمی‌تواند به چنین دعوی‌ای رسیدگی و به آن حکم کند؛ زیرا حکم به شیء مجهول عبث و بیهوده است. علت مسموع بودن دعاوی نزد قاضی و طرح آن در دادگاه به سبب اجرای عدالت و احقاق حق تزییع شده است و وجوب استماع دعاوی مقدمه‌ای برای گرفتن حق مدعی است. پس وقتی مدعی در خواسته خود جهل دارد و نمی‌تواند آن را مشخص و تعیین کند، قاضی چگونه بر اساس چیزی که مجهول است، حکم صادر کند؛ زیرا الزام به رسیدگی باید طبق دعوی طرح شده باشد. در اینجا که چیزی معلوم نیست تا طرح دعوی شود. در دعوی مجهول، مدعی‌به‌مجهول است و الزام به شیء مجهول هم توسط مدعی‌علیه ممکن نیست پس استماع چنین دعوی‌ای واجب نیست.

بنابراین، مخالفان استماع دعوی مجهول، علت عدم استماع چنین دعوی‌ای را بی‌فایده و بی‌ثمر بودن آن می‌دانند؛ زیرا فایده طرح دعوی در دادگاه، فصل خصومت و احقاق حق تزییع شده با رسیدن مدعی به مدعی‌به‌است در صورتی که در دعاوی مجهول به خاطر جهل به خواسته دعوی چنین فایده‌ای غیرممکن است و از این رو قابلیت رسیدگی ندارد و تا زمانی که مدعی نسبت به مدعی‌به‌جهل دارد، قابلیت طرح دعوی در دادگاه را ندارد و حکم به آن ممنوع است؛ زیرا قاضی باید بداند که درباره چه چیزی اظهار نظر می‌کند. چگونه ممکن است قاضی بر اساس آن چیزی که حتی نزد خود مدعی معلوم نیست، حکم صادر کند. بنابراین، بدیهی است که اگر مدعی‌به‌معلوم و مشخص نباشد، هر نوع اقدامی عبث و بیهوده است. همچنین، قاضی نمی‌تواند خصوصیات شیء مورد ادعا را از مدعی‌علیه بی‌رسد؛ زیرا این امور به قاضی مربوط نمی‌شود. وظیفه قاضی این است که در همان محدوده که طرح دعوی شده است، حکم کند. وقتی دعوی مجهول باشد، او نمی‌تواند حکم کند پس طرح دعوی بیهوده است و مسموع نیست. عدم دخالت قاضی هم موجب تزییع حق نمی‌شود؛ زیرا خود مدعی باید خصوصیات شیء مورد ادعا را به دست بیاورد و نزد قاضی مطرح کند و رفع جهل مربوط به قاضی نیست.

الف. نقد دیدگاه عدم استماع دعوی مجهول

به نظر می‌رسد دیدگاه بیهوده‌انگاری رسیدگی به دعوی مجهول مناقشه‌پذیر است؛ زیرا: اولاً، می‌توان راه‌حلی تصویر کرد که رسیدگی به دعوی مجهول با تبدیل دعوی مجهول به دعوی معلوم امکان‌پذیر باشد و به این صورت از تضییع حقوق افراد هم جلوگیری می‌شود. این تبدیل و انحلال دارای دو صورت است.

الف. دعوی بین اقل و اکثر: برای مثال، شخصی ادعا می‌کند از دیگری طلب‌کار است. وقتی پرسیده می‌شود طلب تو چقدر است، می‌گوید نمی‌دانم ۱۰۰ هزار یا ۱۵۰ هزار و به صورت مبهم پاسخ می‌گوید. درست است که در این دعوی ابهام و اجمال وجود دارد، اما می‌توان ابهام آن را برطرف و تبدیل به دعوی معلوم کرد؛ مشابه بحثی که در باب اقل و اکثر در علم اصول مطرح می‌شود که می‌گوییم انحلال پیدا کند به یک اقل که قطعی است و یک اکثر که مشکوک است. کسی که ادعا می‌کند حدود ۱۰۰ یا ۱۵۰ تومان طلب دارد، این دعوا منحل می‌شود به ۱۰۰ تومان که قطعی است و به ۱۵۰ تومان که مشکوک است. اینجا دو دعوی مطرح است که قابل رسیدگی است و هیچ‌کدام از دو دعوی ابهام ندارند. تفاوت این دو دعوی این است که دعوی اول هم معلوم و هم قطعی است و شخص می‌تواند قسم بخورد که طلب‌کار هستم، اما دعوی دوم معلوم است، اما جزم ندارد و مشکوک است. جازم بودن نسبت به دعوی در فرع و شرط بعدی مطرح می‌شود. به هر حال، مشکل مجهول بودن دعوی با انحلال یک دعوی به دو دعوی حل می‌شود و شخص نسبت به دعوی اول که جازم است، اقامه دلیل و بینه می‌کند و به حق خودش می‌رسد. دعوی دوم نیز از لحاظ ابهام و اجمال مشکلی ندارد و از این رو مسموع و با سوگند قابل صدور حکم است. از این راه‌حل در جایی که دوران بین اقل و اکثر وجود داشته باشد و بدون اینکه از مبنای مورد قبول (مانع بودن مجهول بودن دعوی) دست برداریم، می‌توان استفاده کرد؛ یعنی نسبت به صد تومن علم تفصیلی پیدا می‌شود.

ب. دعوی بین متباینان: در موارد دیگر، در جایی که ابهام و اجمال بین متباینان است و اقل و اکثری وجود ندارد مانند اینکه شخصی مدعی است از فلانی یا یک لباس یا یک کتاب طلب دارد. در این گونه از موارد هم می‌توان به شکلی آن را تبدیل به اقل و اکثر کرد و آن به شکل ارزش مالی است؛ یعنی لباس و کتاب را به لحاظ ارزش مالی در نظر گرفت که بین قیمت آن‌ها اقل و اکثر به وجود می‌آید که طبق آن به همان روش قبل عمل می‌شود (آشتیانی، ۱۴۰۴ق،

ج ۱، ص. ۸۷).

ثانیاً، اینکه از فرمایش برخی بزرگان استفاده می‌شود که این دعوی بلافایده است، به نظر صحیح نیست؛ زیرا قاضی بعد از استماع دعوی استفسار می‌کند که مثلاً این اسب چه خصوصیتی داشته است و اگر مدعی‌علیه پذیرفت و اقرار کرد، اسب را تحویل می‌دهد. حال اگر مدعی قبول کرد که این اسب همان اسب من است که دعوی نتیجه داده و حکم صادر شده است، اما اگر مدعی نپذیرفت و گفت این اسب غیر از اسب من است، طبق موازین قضا مانند حلف و یمین حکم صادر می‌شود و این‌طور نیست که اصل دعوی مورد بررسی قرار نگیرد. از سویی درست است که قاضی وظیفه تحریر دعوی را ندارد، اما می‌توان این وظیفه را بر عهده شخصی غیر از قاضی گذاشت که در کنار قاضی موظف باشد پرونده را آماده کند و در اختیار قاضی قرار دهد تا منافاتی هم با وظیفه قاضی نداشته باشد.

ثالثاً، همیشه فصل خصومت این‌گونه نیست که حکمی مطابق با دعوی صادر شود، بلکه حکم باید طبق موازین صادر شود. ماهیت قضا فصل خصومت و احقاق حق است. در دعوی مجهول که قاضی نمی‌تواند از طریق حکم کردن طبق دعوی فصل خصومت کند، اگر راه دیگری برای فصل خصومت وجود داشته باشد، طبق آن عمل می‌شود و این راه مانع و محذوری برای ماهیت قضا نیست.

۲.۵. موافقان استماع دعوی مجهول

محقق حلی (۱۴۱۰ق، ج ۱، ص. ۲۷۶) تصریح کرده‌اند که در شنیدن دعوی مجهول تردید وجود دارد و اشبه، جواز شنیدن چنین دعوی‌ای است. همچنین، فخرالمحققین در ایضاح الفوائد (۱۳۸۹، ج ۴، ص. ۳۲۷)، جناب فاضل آبی در کشف الرموز (بی‌تا، ج ۲، ص. ۵۰۵)، ابن فهد حلی در المقتصر (۱۴۱۰ق، ج ۱، ص. ۳۸۰) و شهید ثانی در الروضه (۱۴۰۱ق، ج ۳، ص. ۷۹) معتقدند که قول اقرب شنیدن دعوی مجهول است و آن را به بیشتر متأخران نسبت داده‌اند.

امام خمینی (رحمت‌الله علیه) نیز قائل به تفصیل هستند و می‌فرمایند «ادعای چیزی که مطلقاً مجهول است، مسموع نیست مثل اینکه ادعا کند که من نزد او چیزی دارم؛ زیرا بین اینکه او از چیزهایی است که ادعا در آن مسموع است یا نیست مردد است، ولی اگر بگوید من نزد او اسب یا لباس یا چهارپا یا لباسی دارم، ظاهراً مسموع است. پس بعد از حکم به ثبوت آن از مدعی‌علیه،

مطالبه تفسیر می‌شود و اگر او توضیح دهد و مدعی او را تصدیق نکند، دعوی دیگری می‌شود. پس اگر "مدعی به" بین چیزهای محدودی باشد، بنا بر اقوی، قرعه زده می‌شود و اگر به تلف آن اقرار کند و طرف با او منازعه نکند چنان‌که در قیمت اتفاق کنند که همان است و گرنه در زیادی، دعوی دیگری است که مسموع است» (خمینی، بی‌تا، ج ۲، صص. ۳۹۰-۳۹۲؛ شریفی اشکوری، ۱۳۸۱، ج ۱۰، ص. ۱۰۶). برخی معتقد هستند قول اقوی و جوب استماع دعوی است ولو اینکه به اجمال معلوم باشد (مقتدایی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۲۳۱).

۵. ۲. ۱. ادله موافقان استماع دعوی مجهول

فقهای (بیشتر متأخران) (خمینی، بی‌تا، ج ۲، صص. ۳۹۰-۳۹۲؛ مقتدایی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۲۳۱؛ شریفی اشکوری، ۱۳۸۱، ج ۱۰، ص. ۱۰۶) که رسیدگی و استماع دعوی مجهول را لازم می‌دانند، برای ادعای خود به دلایلی استناد کرده‌اند.

الف. استناد به عموماً آیات قرآن (اطلاق ادله حکومت)

نخستین دلیلی که فقها برای استماع دعوی‌ای مجهول به آن استناد کرده‌اند، عموم آیه ۶۵ سوره نساء «فَلَا وَرَيْكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ...» آیه ۴۹ سوره مائده «وَأَن احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ...» و آیه ۴۲ مائده «سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَالُونَ لِلْسُّحْتِ فَإِن جَاءُوكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرَضْ عَنْهُمْ وَإِن تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلن يَضُرُّوكَ شَيْئًا وَإِن حَكَمْتَ فَاحْكُم بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ» است. در این آیات از ضرورت حکم کردن و رفع خصومت یاد شده است. موافقان استماع دعوی مجهول معتقدند که این آیات در مقام قضا اطلاق دارند (شاهد ثانی، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص. ۷۹). به این معنا که به مخاصمه و اختلاف بین مردم باید رسیدگی کرد اعم از اینکه معلوم باشد یا مجهول و قاضی نباید نسبت به اختلافات مجهول بی‌تفاوت باشد، آن‌ها را نادیده بگیرد و به آن‌ها رسیدگی نکند.

نقد: به اطلاق این آیات نمی‌توان تمسک جست؛ زیرا این آیات درصدد بیان این هستند که حکم کردن باید بر اساس عدالت و طبق آنچه خداوند نازل کرده است، صورت پذیرد و ناظر به این نیست که قاضی حق ورود و رسیدگی به چه نوع دعوی‌ای را دارد. از این رو اطلاق این آیات حدود و وظیفه‌ای برای قاضی مشخص نمی‌کند که قاضی در چه دعوی‌ای می‌تواند ورود یابد و در چه دعوی‌ای نمی‌تواند ورود کند، بلکه در این آیات تنها از حکم کردن به عدل سخن گفته شده

است و اطلاق‌گیری از این آیات مبنی بر اینکه قاضی می‌تواند در انواع دعاوی مانند دعوی مجهول ورود یابد، نوعی تسامح است.

ب. استناد به روایت «البینه علی المدعی و اليمين علی من انکر»

این دسته از فقها معتقدند که این روایت اطلاق دارد و شامل دعوی مجهول هم می‌شود. با این استدلال که در روایت مشهور «البینه علی المدعی و اليمين علی من انکر» (حر عاملی، ۱۳۸۴ق، ج ۱۸، ص. ۴۴۳)، تنها سخن از حکم کردن برای رفع خصومت و اقامه بینه از سوی مدعی و اقامه سوگند از سوی منکر رفته است. همچنین، قید و قرینه‌ای ندارد و مقید به مورد خاصی نیست. از این رو این روایت در مقام بیان حکم و قضاوت بین مردم است و کسی که ادعایی دارد ولو اینکه آن ادعا مجهول باشد، می‌تواند بینه اقامه کند و چنین حقی دارد و وقتی بینه اقامه شد، این بینه حجت است و نمی‌توان آن را به دلیل مجهول بودن کنار گذاشت و نادیده گرفت؛ زیرا اطلاق دلیل شامل بینه‌هایی که برای ادعای مجهول باشد نیز می‌شود. بنابراین، باید به دعاوی مجهول نیز مانند دیگر دعاوی رسیدگی شود.

نقد: این روایت اطلاق ندارد و بیان‌کننده انواع دعاوی نیست تا شامل دعوی مجهول نیز شود، بلکه این روایت بیان می‌کند که فصل خصومت توسط بینه و یمین صورت گرفته است و از اینکه بینه بر عهده کیست و یمین بر عهده کیست، صحبت می‌کند، اما اینکه چه دعوی‌ای مسموع است و چه دعوی‌ای مسموع نیست، مورد نظر این روایت نیست و در این باره اطلاقی ندارد که بتوان به اطلاق آن اخذ کرد و این اطلاق‌گیری نوعی تسامح به نظر می‌رسد. بنابراین، این روایت قضیه مهملی است که تنها برای احقاق حق بینه و یمین تشریح شده است (آشتیانی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص. ۸۶).

ج. قیاس دعوی مجهول با اقرار به مجهول و وصیت به مجهول

موافقان استماع دعوی مجهول معتقدند که دعوی مجهول مانند اقرار به شیء مجهول و وصیت به مجهول است و از آنجاکه اقرار به مجهول قابل استماع و رسیدگی است و پس از اقرار، مقر به بیان توضیح ملزم می‌شود، دعاوی مجهول هم باید مورد رسیدگی قرار گیرد و پس از اعتراف مدعی‌علیه به مدعی‌به، او را مجبور به توضیح می‌کنند (ترحینی عاملی، ۱۴۲۷ق، ج ۴، ص. ۹۴). بنابراین، مدعی‌علیه حبس می‌شود تا مورد دعوی را معلوم کند مانند اقرار که شخص مقر را تا

مشخص کردن مورد اقرار حبس می‌کنند (وجدانی فخر، ۱۴۲۶ق، ج ۵، ص. ۲۹۲). در کتاب وصیت نیز بیان شده که وصیت به مجهول صحیح است و در آنجا از مقدار وصیت، زمانی که شخص به «شیء» یا «شیء کثیر» یا «جزئی از مال» و مانند آن وصیت کند، بحث شده است؛ به گونه‌ای که این‌ها خود دلالت بر صحت وصیت مجهول می‌کند (حسینی میلانی، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص. ۲۷۵). بنابراین، دعوی مجهول هم مانند اقرار به مجهول و وصیت به مجهول صحیح است و همان گونه که وصیت به مجهول و اقرار به مجهول قابل رسیدگی است و مقر را به توضیح مجبور می‌کند، در دعوی مجهول هم مدعی علیه را به تفسیر مجبور می‌کنند. از این رو دعوی مجهول هم باید مورد رسیدگی قرار گیرد.

نقد: میان اقرار به مجهول و وصیت به مجهول و دعوی مجهول تفاوت وجود دارد. اولاً، درباره وصیت روایت وجود دارد و اقرار بر ضد نفس است و اگر مقر علیه خودش اقرار کند و اقرارش پذیرفته نشود، چه بسا از اقرارش رجوع کند. پس برای اینکه اقرار او از بین نرود، اقرارش پذیرفته می‌شود هر چند اقرارش مجهول باشد، اما در دعوی مجهول این گونه نیست که مدعی از ادعایش برگردد، از این رو دعوی مجهول مسموع نیست (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۸، ص. ۱۵۶). ثانیاً، دلیلی که در باب اقرار وجود دارد، اطلاق دارد؛ زیرا مضمون قاعده «اقرار العقلای انفسهم جایز» می‌شود و اقرار معلوم و مجهول را در بر می‌گیرد، اما دلیل باب دعوی اطلاق ندارد و برای مسموع بودن دعوی مجهول نمی‌توان به آن تمسک جست.

پاسخ به نقد: اولاً، این گونه نیست که اقرار به مجهول و وصیت به مجهول مسموع باشند و دعوی مجهول غیر مسموع! یقیناً تفاوت‌هایی میان آن‌ها وجود دارد، اما این تفاوت‌ها تأثیری در حکم ندارد تا دعوی مجهول را غیر قابل استماع بدانیم و همیشه این گونه نیست که در صورت عدم پذیرش اقرار مقر، او از اقرارش برگردد، اما مدعی بر ادعایش باقی بماند، بلکه چه بسا مدعی هم به خاطر عدم آگاهی و اطلاع از قوانین و شرایط طرح دعوی، از طرح دعوی خودداری کند؛ در ضمن، در جایی که دعوی مجهولی به خاطر عدم آگاهی از قوانین مطرح می‌شود، باید چنین دعوی‌ای را پذیرفت و از مدعی خواست تا مدارک خود را تکمیل و ادعایش را واضح کند (نجفی، ۱۳۶۲ق، ج ۴۰، ص. ۱۴۹). ثانیاً، دلیلی که در اقرار به مجهول و وصیت به مجهول وجود دارد، دلیلی لفظی است، اما در دعوی مجهول دلیل لفظی وجود ندارد و علت مسموع بودن آن به خاطر

دلیل دیگری غیر از دلیل لفظی است. از این رو تفاوتی میان اقرار به مجهول و وصیت به مجهول با دعوی مجهول در اثرگذاری (مسموع بودن) آن‌ها وجود ندارد. از سویی در اقرار دلیل لفظی وجود دارد و دارای اطلاق است و در دعوی مجهول چنین دلیل لفظی‌ای موجود نیست، اما این تفاوت سبب تفاوت در حکم نمی‌شود و هر دو در اثرگذاری مشترک‌اند؛ بدین گونه که اگر کسی مثلاً اقرار کند که فرش دوستش نزد اوست، دیگر مقر حق تصرف در آن فرش را ندارد و همین مطلب در دعوی مجهول هم جاری است؛ بدین گونه که اگر مدعی به صورت مجهول ادعا کند که فرشش نزد فلانی است، مدعی‌علیه تا تعیین تکلیف مورد ادعایی احتمالی، حق تصرف در آن مال را ندارد. بنابراین، این موارد در اثرگذاری هیچ تفاوتی با یکدیگر ندارند و همگی قابل استماع هستند.

د. تمسک به قاعده لاضرر

قائلان به وجوب استماع دعوی مجهول معتقدند که عدم استماع چنین دعوی‌ای منجر به این می‌شود که گاهی اوقات حقوق اشخاص تضییع و پایمال شود؛ زیرا گاه انسان می‌داند که مالی از او تضییع شده است، اما وقتی می‌خواهد طرح دعوی کند، وجداناً نمی‌تواند به صورت معلوم و مشخص طرح دعوی کند، اما قاضی می‌تواند مدعی‌علیه را احضار و تحقیق کند و متوجه موضوع شود مانند اینکه دزد به مغازه طلافروشی دستبرد بزند و شخص طلافروش واقعاً نمی‌داند که چه مقدار طلا از او به سرقت رفته، اما یقین دارد که مالی از او ربوده شده است. حتی درباره نوع طلاها هم نمی‌تواند نظر بدهد که مثلاً النگو بوده است یا گردنبند یا چیز دیگری. در اینجا اگر قائل شویم که دعوی مجهول قابل رسیدگی نیست، به‌طور کلی بخشی از حقوق مردم را تضییع کرده‌ایم و دست افراد متظلم به جایی نخواهد رسید و این مطلب موجب تضییع حق می‌شود (گلپایگانی، بی تا، ج ۱، ص. ۲۶۷) حال آنکه فلسفه قضاوت، احقاق حق افراد و از تضییع آن مبرا است. فقهای متأخر به صراحت سخنی از قاعده لاضرر به میان نیاورده‌اند، اما از چگونگی بیان آن‌ها این گونه برداشت می‌شود که برای توجیه استدلال خود به قاعده لاضرر استناد و اذعان می‌کنند که عدم رسیدگی به دعوی مجهول سبب ورود ضرر به مدعی می‌شود و دعوی مجهول، مصداق قاعده لاضرر است.

۶. دیدگاه برگزیده

بنا بر مطالب مطروحه، نقدهایی به هریک از ادله موافق و مخالف استماع دعوی مجهول وارد شد.

دیدگاه مختار این است که طرح دعوی مجهول طبق اصل ۳۴ قانون اساسی حق مسلم مدعی است و او حق دارد به‌منظور دادخواهی به دادگاه‌های صالح مراجعه کند. تحقق این خواست قانون اساسی با مسموع و قابل رسیدگی بودن دادخواست، امکان‌پذیر خواهد بود. از این‌رو در دعوی مجهول دلیل لفظی از آیات و روایات موجود نیست، اما علت مسموع بودن چنین دعوی‌ای، به‌خاطر دلایل زیر است.

۱.۶. بنای عقلا

عمده‌ترین دلیلی که برای مسموع بودن دعوی مجهول وجود دارد، بنای عقلاست و ما با بنای عقلا می‌توانیم دعوی مجهول را قابل استماع بدانیم؛ بدین‌گونه که اگر کسی به دادگاه مراجعه کرد، اما ادعایش را به‌صورت مجهول مطرح کرد، دعوی‌اش پذیرفتنی است مانند اینکه مغازه‌شخص طلافروشی به سرقت می‌رود و صاحب مغازه می‌داند که سارق کیست، اما نمی‌داند که سارق چه مقدار کالا به سرقت برده است یا نمی‌داند طلایی که به سرقت برده، النگو بوده است یا گوشواره و... در اینجا صاحب مغازه خصوصیات اجناس ربوده‌شده را نمی‌داند و نمی‌تواند به‌طور دقیق بگوید که سارق چه چیزهایی را دزدیده است، اما یقین دارد سرقت اتفاق افتاده است. در چنین مواردی، عقلای عالم قائل هستند که چنین شخصی حق دارد طرح دعوی کند و دعوی‌اش مسموع است؛ زیرا این شخص یقین به سرقت دارد، اما جزئیات آن را نمی‌داند و اگر چنین دعوی را مسموع ندانیم، موجبات ورود ضرر به مدعی را فراهم و او را متضرر کرده‌ایم؛ البته گاهی اوقات طرح دعوی آن‌قدر مجهول است که حتی عقلا هم آن را مسموع نمی‌دانند مانند اینکه شخصی ادعا کند که خودروی او به سرقت رفته است، اما نمی‌داند که خودروی او چه نوعی یا چه مدلی بوده است. چنین دعوی‌ای از اصل پایه و اساس ندارد و علتش به‌خاطر مجهول بودن آن نیست، بلکه به‌خاطر غیرعقلایی بودن آن است و گرنه دعوی اگر عقلایی باشد ولو اینکه توأم با جهل باشد، مسموع است.

۲.۶. عرف

مفهوم عرفی ضرر یا خسارت این است که هر جا نقصی در اموال به وجود آید یا منفعت مسلمی از بین برود یا به سلامت و حیثیت شخص خسارتی وارد آید، ضرری محقق شده است (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ص. ۳۸) و باید درصدد جبران آن برآمد. در دعوی مجهول نیز ضرر و خسارتی متوجه

مدعی شده است، اما به خاطر جهل در جزئیات آن، قادر به بیان آن نیست. برای مثال، فردی مدعی می‌شود که من فرشی نزد فلانی دارم و الان مال مرا نمی‌دهد یا بگوید من از فلانی پول می‌خواهم. در این موارد به اصل طلب‌کار بودن جزم دارد، اما نسبت به کم‌وکیف و خصوصیات جهل دارد یا به دخل شخصی دستبرد زده شده است و صاحب مغازه نمی‌داند که چه مقدار از پولش به سرقت رفته است و تنها می‌داند که سرقت صورت گرفته است. از دیدگاه عرفی چنین شخصی مبنی‌بر شواهد مدعی شمرده می‌شود و حق اقامه دعوی در دادگاه را دارد و باید به دعوی او رسیدگی شود و به صرف جهل در جزئیات نمی‌توان از رسیدگی به آن سر باز زد؛ البته عرف در مقایسه با دیگر ادله اربعه (کتاب، سنت، اجماع و عقل) منبع محکم و مستدلی به شمار نمی‌آید و هم‌ردیف آن‌ها نیست، اما در صورت نبود ادله اجتهادی، عرف مانند کتاب و سنت از منابع استنباط احکام به شمار می‌رود و قابل استناد است.

۳.۶. تمسک به قاعده لاضرر

سومین دلیلی که می‌توان برای استماع دعوی مجهول به آن استناد کرد، قاعده لاضرر است. این همان دلیلی است که موافقان استماع دعوی مجهول به آن استناد کرده‌اند که نقدی هم بر آن وارد نشد و ما هم به آن قائل هستیم. بنا بر قاعده معروف فقهی «لاضرر و لاضرار فی الاسلام»، در اسلام هیچ ضرر و اضرائی وجود ندارد و رفع شده است. از این رو اگر به چنین دعوی‌ای رسیدگی نشود، سبب ورود ضرر به مدعی و ابطال حق وی می‌شود؛ زیرا وظیفه قاضی احقاق حقوق متضرران و او موظف است به هر دعوی‌ای که در دادگاه مطرح می‌شود، رسیدگی کند و شایسته نیست که به صرف جهل مدعی به مدعی‌به از رسیدگی به آن سر باز زند؛ زیرا حق بر مدعی پوشیده است و اگر دعوی مجهول استماع نشود، حق مدعی ضایع و تباه می‌شود (نجفی، ۱۳۶۲ق، ج ۴۰، ص ۱۴۹؛ حلی (علامه)، ۱۴۱۳ق، ج ۸، ص ۴۱۹). بنابراین، قاضی موظف است تا همه دعاوی اعم از مجهول و غیرمجهول را استماع کند و به تنازع حقوقی پایان دهد.

۴.۶. اصل عدم سوءنیت

در بیشتر موارد طرح دعوی بدون سوءنیت و غرض شخصی است و بهتر است قاضی در دعوی مجهول، دعوی را قابل استماع بداند. حتی اگر هم جز موارد اقلیت باشد و مدعی با سوءنیت و غرض شخصی دعوی را مطرح کرده باشد، بهتر است که دعوی شنیده شود؛ زیرا در جلسه اول

مشخص می‌شود و قاضی در همان جلسه دعوی را رد می‌کند و این یک جلسه مشکلی را برای روند رسیدگی در دادگاه به وجود نمی‌آورد. پس بهتر است برای جلوگیری از تضییع حق، دعوی مجهول شنیده شود؛ زیرا دادگاه مرجع تظلم‌خواهی است. افزون‌براین، مبهم بودن دعوی ارتباطی به صدور حکم ندارد و به مرحله تعیین حق مدعی مربوط می‌شود. بنابراین، می‌توان دعوی مجهول را پذیرفت و در مرحله تعیین حق، اجبار به تفسیر کرد (فرحزادی و میرنژاد بروجنی، ۱۳۹۹، ص. ۱۸۶).

۵.۶. فلسفه ضرورت قضاوت

با توجه به ضرورت قضاوت برای بقای نظام و عدالت در نوع بشر و از آنجاکه قاضی با جان، مال، آبرو و ناموس انسان سروکار دارد، قضاوت از اهمیت بسزایی برخوردار است. از این‌رو فلسفه قضاوت، برطرف کردن اختلاف و درگیری، حفظ حقوق مردم و تحقق عدالت است. بنابراین، با توجه به اینکه مهم‌ترین هدف مکتب قضایی اسلامی، تحقق عدالت است، از این‌رو اگر به دعوی مجهول رسیدگی نشود، سبب ورود ضرر به مدعی می‌شود، خصومت میان افراد باقی می‌ماند و سبب هرج‌ومرج و بی‌نظمی در جامعه می‌شود که این موارد با فلسفه قضاوت که رفع خصومت و جلوگیری از ظلم است، منافات دارد؛ زیرا وظیفه قاضی این است که به دعوی‌ای که در دادگاه اقامه می‌شود، رسیدگی کند. بنابراین، قاضی موظف است که به دعاوی اعم از مجهول و معلوم رسیدگی و حتی‌الامکان راهی برای برطرف کردن خصومت پیدا و احقاق حق کند.

۶.۶. حل دعوی مجهول با تبدیل به اقل و اکثر و صلح قهری

از آنجاکه قاضی برای رفع خصومت در دعوی مجهول نمی‌تواند بر مبنای احتیاط حکم کند؛ برای مثال، قاضی نمی‌تواند حکم کند که هر دو عین (کتاب و لباس) را به مدعی بدهد؛ زیرا خود این حکم کردن برخلاف احتیاط است و قاضی و مدعی می‌دانند که هر دو عین حق مدعی نیست و تنها یکی از دو عین، حق اوست. از این‌رو برای برطرف کردن خصومت و رسیدگی به دعوی مجهول، از دوران امر بین اقل و اکثر و دوران امر بین متباینان (صلح قهری) مدد می‌جوییم، اما با روشی متفاوت از روش یادشده.

۱.۶.۶. دوران امر بین اقل و اکثر

اگر ادعای مجهول دائر میان اقل و اکثر باشد؛ برای مثال، مدعی ادعا می‌کند که من از فلانی گندم می‌خواهم، اما نمی‌دانم که ۱۰ کیلو است یا ۱۵ کیلو، در اینجا قاضی نسبت به حداقل که قطعی است، حکم صادر می‌کند و مدعی علیه ملزم است که حداقل را به مدعی بپردازد.

۲.۶.۶. دوران امر بین متباینان (صلح قهری)

متباینان چه عین خارجی باشند و چه حقی در ذمه، در هر دو صورت می‌توان با صلح قهری رفع خصومت کرد. صلح قهری هم احتیاج به حکم دارد؛ یعنی اگر خودبه‌خود توافقی صورت نگیرد و کار به محکمه کشیده شد و ادعای مدعی ثابت شد، تنها راه این است که قاضی حکم کند به اینکه طرفین با هم مصالحه کنند. ممکن است این صلح بر مبنای قیمت باشد یا اینکه احدالعینین را بدهد و تفاوت بین آن‌ها نیز با قیمت محاسبه و مصالحه شود یا هر روش دیگری (مانند قرعه) که در فروض مختلف امکان آن وجود داشته باشد.

۳.۶.۶. اصل قابل استماع بودن دعاوی

از آنجاکه فلسفه دادرسی حل و فصل خصومت یا کشف حقیقت است، اصل استماع دعوی برای رسیدن به این هدف خواهد بود. به عبارت دیگر، زمانی کشف حقیقت صورت خواهد گرفت که دادگاه وارد ماهیت دعوی شود و لازمه این عمل هم استماع دعوی خواهد بود. از این رو بنا بر اصل قابل استماع بودن دعاوی که از اصول حاکم بر حقوق دعاوی است، محکمه باید از نواقصی که قابل ترمیم است، عبور کند و دعوی را در راستای ماهیت آن حرکت دهد؛ یعنی به دنبال فصل خصومت یا کشف حقیقت باشد (فرحزادی و میرنژاد بروجنی، ۱۳۹۹، صص. ۱۸۱-۱۸۲).

در نهایت، در مورد مواد قانونی که مفید عدم استماع هستند، باید گفت بر اساس برخی تحلیل‌ها، هدف از وضع قوانین دادرسی، تسهیل رسیدگی به دعاوی و درخواست‌های مراجع‌کنندگان به دادگستری است. بنابراین، در این تحلیل، قوانین دادرسی به‌خودی‌خود واجد خصوصیت نیستند و تنها وسیله‌ای در راستای احقاق حق شمرده می‌شوند. از این رو نباید این قواعد را به‌گونه‌ای تحلیل کرد که مانع استماع دعوی و در نتیجه، عدم احقاق حق اصحاب دعوی شود. نتیجه اینکه، قوانین دادرسی وسیله اجرای هدف (رسیدگی ماهوی و احقاق حق) است و وسیله نمی‌تواند جای هدف را بگیرد (فرحزادی و میرنژاد بروجنی، ۱۳۹۹، ص. ۱۸۶).

نتیجه‌گیری

بنا بر مطالب مطروح مشخص شد که مشهور فقها قائل به عدم استماع دعوی مجهول هستند و چنین دعوی را غیرقابل استماع می‌دانند و معتقدند که قاضی وظیفه‌ای جز حکم کردن طبق دعوی ندارد و چون دعوی در اینجا مجهول است، حکم هم مجهول است و از این رو چنین دعوی‌ای بی‌فایده است. در مقابل، برخی از فقهای متأخر معتقدند که دعوی مجهول مسموع و قابلیت طرح در دادگاه و رسیدگی را داراست. هرکدام از دو دیدگاه برای تقویت و تثبیت ادعای خود به دلایلی استناد کرده‌اند که مورد نقد و ارزیابی علمی قرار گرفت. حال با توجه به نظرات و دلایل دو دیدگاه به نظر می‌رسد مطابق اطلاق اصل ۳۴ قانون اساسی، دعوی مجهول قابلیت طرح در دادگاه را دارد و قاضی موظف است که به آن رسیدگی کند. عمده‌ترین دلیلی هم که می‌توان برای توجیه آن اقامه کرد، سیره و بنای عقلاست؛ زیرا در دعوی مجهول، مدعی یقین دارد و وجداناً برایش محرز است که برای مثال، مالی را به فلانی قرض داده است یا یقین دارد که مالش به سرقت رفته است و...، اما از جزئیات مدعی به اطلاعی ندارد و نسبت به آن جهل دارد. در اینجا مسلم است که عقلای عالم چنین دعوی‌ای را قابل استماع می‌دانند و به آن ترتیب اثر می‌دهند؛ زیرا اگر چنین دعوی‌ای قابل طرح و مسموع نباشد، سبب ورود ضرر به مدعی می‌شود و چنین چیزی با قاعده لاضرر منافات دارد. در ثانی وقتی شخصی در دادگاه علیه کسی اقامه دعوی می‌کند، حتی اگر هم به آن جهل دارد، باید پذیرفته شود؛ زیرا در بیشتر مواقع این‌گونه است که حقی از مدعی سلب شده است و مدعی در بیشتر موارد بی‌جهت و با غرض شخصی علیه کسی اقامه دعوی نمی‌کند و در اقلیت موارد، دعوی ایذایی مطرح می‌شود که باز هم قانون برای اکثریت موارد است. از این رو دعوی مجهول باید قابل استماع شود. بنابراین، با طرح دعوی مجهول در دادگاه قاضی موظف است که نسبت به حل آن برآید و حکم صادر کند. در چنین مواردی اگر مدعی علیه ادعای مدعی را پذیرفت، مدعی به حقیش می‌رسد و دعوی تمام می‌شود، اما اگر مدعی علیه ادعای مدعی را نپذیرفت، می‌توان با صلح قهری یا حکم کردن به اقل موارد به نفع مدعی یا سوگند مدعی علیه، به دعوی مطرح‌شده خاتمه داد و پایان دادرسی را اعلام کرد. بنابراین، شنیدن دعوی مجهول برای جلوگیری از ورود ضرر به مدعی بهتر از این است که به‌طورکلی چنین دعوی‌ای را بی‌اساس دانست و اجازه طرح آن را در دادگاه نداد. بنابراین، دعوی مجهولی که مدعی به آن نامشخص است (جهل واقعی دارد) قابل استماع و قابلیت طرح و رسیدگی در دادگاه را داراست؛ زیرا نادیده گرفتن

حق کسی با توجه به یقین مدعی به، وجود ضرر، معلوم بودن مدعی علیه و صرف جهل به مدعی به و جزئیات آن، از نظر عقلا کار قبیحی است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ۱) قرآن كريم
- ۲) آبي، حسن بن ابى طالب (بى تا). كشف الرموز فى شرح المختصر النافع (جلد ۲). بى جا: مؤسسه النشر الاسلامى.
- ۳) آشتياني، محمدحسن (۱۴۰۴ق). كتاب القضا (جلدهاى ۱ و ۲). قم: منشورات دارالهجره.
- ۴) ابن ادریس، محمدبن احمد (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوى لتحرير الفتاوى (جلد ۲). قم: مؤسسه النشر الاسلامى التابعة لجماعة المدرسين.
- ۵) ابن جزيرى كلبى، ابوالقاسم محمد (بى تا). قوانين الفقيه. بى جا: كتابخانه مدرسه فقاہت.
- ۶) ابن حمزه، محمدبن على (۱۴۰۸ق). الوسيلة الى نيل الفضيلة (جلد ۱). قم: منشورات مكتبة آيت الله العظمى مرعشى النجفى.
- ۷) ابن زهره، حمزة بن على (بى تا). غنية النزوع الى علم الاصول والفروع (جلد ۱). بى جا: مؤسسه الامام الصادق (عليه السلام).
- ۸) ابن فهد حلى، احمد بن محمد (۱۴۱۰ق). المقتصر فى شرح المختصر (جلد ۱). مشهد: مجمع البحوث الاسلامية.
- ۹) ابوالصلاح حلبى، تقى بن نجم (۴۰۳ق). الكافى فى الفقه، اصفهان: مكتبة الامام امير المؤمنين (عليه السلام).
- ۱۰) انصارى، مرتضى (۱۴۱۵ق). القضا والشهادات (جلد ۱). قم: كنگره جهانى بزرگداشت شيخ اعظم انصارى.
- ۱۱) باقرى، سكيه (۱۳۸۹). بررسى شرايط اقامه دعوى (پايان نامه كارشناسى ارشد). همدان، دانشگاه بوعلی سینا.
- ۱۲) تبريزى، ميرزا جواد (بى تا). اسس القضا (جلد ۱). قم: بى جا.
- ۱۳) ترحينى عاملى، محمدحسن (۱۴۲۷ق). الزبدة الفقهية فى شرح الروضة البهية (جلد ۴). قم: دارالفقه للطباعة والنشر.
- ۱۴) حر عاملى، محمدبن حسن (۱۳۸۴ق). وسائل الشريعة (جلد ۱۸). قم: جماعة المدرسين فى الحوزة العلمية بقم.
- ۱۵) حسینی میلانی، سیدعلی (۱۴۰۱ق). تقریرات ابحاث سیدمحمدرضا موسوی گلپایگانی؛ كتاب القضا (جلد ۱). قم: بى نا.
- ۱۶) حلى (علامه)، حسن بن يوسف (۱۴۱۳ق). قواعد الاحكام (جلد ۸). قم: دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- ۱۷) حلی (علامه)، حسن بن یوسف (بی تا). تحریر الاحکام الشرعیة علی مذهب الامامیة (جلد ۲). مشهد: مؤسسه آل‌البتیت (علیهم السلام).
- ۱۸) حلی (محقق)، جعفر بن حسن (۱۴۱۰ق). المختصر النافع فی فقه الامامیه (جلد ۱). تهران: قسم الدراسات الاسلامیة فی مؤسسه البعثة.
- ۱۹) خمینی، سیدروح‌الله (بی تا). تحریر الوسیلة (جلد ۲). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت‌الله علیه).
- ۲۰) رشتی، میرزا حبیب‌الله (۱۴۰۱ق). کتاب القضا (جلد ۱). قم: دارالقرآن الکریم.
- ۲۱) السان، مصطفی، بهرامی احسان و الماسی، اکبر (۱۴۰۳). مصادیق دعوی مردد (غیرمنجز) و تکلیف دادگاه در مواجهه با آن با تأکید بر رویه قضایی. مجله حقوقی دادگستری، دوره ۸۸، شماره ۱۲۵، صص. ۱۴۵-۱۷۳.
- ۲۲) سیزواری، سید عبدالاعلی (بی تا). مذهب الاحکام فی بیان حلال و الحرام (جلد ۲۷). قم: دارالتفسیر.
- ۲۳) شریفی اشکوری، الیاس (۱۳۸۱). فقرات فقهیه رساله علمیه (جلد ۱۰). قم: آل ایوب.
- ۲۴) شمس، عبدالله و کرد زنگنه، مصطفی (۱۳۹۶). ایراد عدم استماع در حقوق فرانسه و ایران. مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۸۲، ص. ۱۳. doi: 10.22034/jlr.2018.112424.1079
- ۲۵) شهید اول، محمد بن مکی (بی تا). الدروس الشرعیة فی فقه الامامیة (جلد ۲). قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسین.
- ۲۶) شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۰۱ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (جلد ۳). قم: داوری.
- ۲۷) طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). المبسوط فی الفقه (جلد ۸). تهران: المكتبة المرتضویة لاحیاء الآثار الجعفریة.
- ۲۸) فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۲۷ق). تفصیل الشریعة؛ القضا والشهادات (جلد ۱). قم: بی نا.
- ۲۹) فتحی، محمد جواد و دادیار، هادی (۱۳۹۲). جایگاه دادستان در سیاست جنایی نوین و الزامات دادرسی عادلانه. مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، سال ۴، شماره ۷.
- ۳۰) فخرالمحققین، محمد بن حسن (۱۳۸۹). ایضاح الفوائد (جلد ۴). بی جا: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۳۱) فرحزادی، علی اکبر و میرنژاد بروجنی، سیدرسول (۱۳۹۹). اصل قابل استماع بودن دعاوی در فقه اسلامی و حقوق ایران. مجله دیدگاه‌های حقوق قضایی، دوره ۲۵، شماره ۸۹، صص. ۱۸۱-۱۹۴.
- ۳۲) کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۸). مسئولیت مدنی (ضمان قهری). تهران: جنگل.
- ۳۳) گلیایگانی، سید محمد رضا (بی تا). کتاب القضا (جلد ۱). قم: دارالقرآن الکریم.
- ۳۴) لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۸۵). ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.

- ۳۵) الله یاری، مهدی و طباطبایی لطفی، عصمت‌السادات (۱۳۹۹). بررسی ادله فقهی لزوم علنی بودن دادرسی. فقه و مبانی حقوق اسلامی، دوره ۵۳، شماره ۱.
- ۳۶) مقتدایی، مرتضی (بی تا). مفتاح الهدایة فی شرح تحریر الوسیلة (جلد ۱). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ۳۷) موسوی اردبیلی، عبدالکریم (۱۳۸۱ق). فقه القضا (جلد ۲). قم: مؤسسه النشر لجامعة المفید (رحمت‌الله علیه).
- ۳۸) موسوی خوانساری، احمد (۱۴۰۵ق). جامع المدارک فی شرح المختصر النافع (جلد ۶). تهران: مکتبه الصدوق.
- ۳۹) مؤذنی، حمید و کیخا، محمدرضا (۱۴۰۰). قابل استماع بودن دعوی با دادخواست غیر قطعی. جستارهای فقهی و اصولی، دوره ۷، شماره ۲۳، صص. ۱۷۵-۱۹۴. doi: 10.22034/jrj.2020.54608.1715
- ۴۰) نجفی، محمدحسن (۱۳۶۲ق). جواهر الکلام (جلد ۴۰). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۴۱) نوری شیرازی، مهدی (۱۳۸۳). بررسی تطبیقی شرایط استماع دعاوی از نظر فقه و حقوق موضوعه ایران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). قم، دانشگاه قم.
- ۴۲) وجدانی فخر، قدرت‌الله (۱۴۲۶ق). الجواهر الفخریة فی شرح الروضة البهیة (جلد ۵). قم: سمای قلم.
- ۴۳) هرمزی، خیرالله (۱۳۹۴). شرایط قابل استماع بودن دعوی در فقه. پژوهش حقوق خصوصی، دوره ۴، شماره ۱۳، صص. ۳۵-۹. doi: 10.22054/jplr.2016.2014
- ۴۴) یزدی، محمدکاظم (۱۳۷۸ق). تکملة العروة الوثقی (جلد ۲). تهران: بی جا.

References

- 1) Abi, Hasan ibn Abi Talib (n.d.). *Kashf al-Rumuz fi Sharh al-Mukhtasar al-Nafi* (Vol. 2). [n.p.]: Islamic Publication Institute [in Arabic].
- 2) Abu al-Salah Halabi, Taqi ibn Najm (1403 AH/1983). *al-Kafi fi al-Fiqh*. Isfahan: Imam Amir al-Muminin Library [in Arabic].
- 3) Allahyari, Mahdi, & Tabatabaei Lotfi, Esmat al-Sadat (1399 SH/2020). *Barrasi-ye Adelleh-ye Feqhi-ye Lozum-e Alani Budan-e Dadrasi* [Examining the Jurisprudential Evidence for the Necessity of Public Hearings]. *Feqh va Mabani-ye Hoquq-e Eslami* [Jurisprudence and Foundations of Islamic Law], 53(1) [in Persian].
- 4) Ansari, Morteza (1415 AH/1994). *al-Qada wa al-Shahadat* (Vol. 1). Qom: World Congress Commemorating Shaykh al-Azam Ansari [in Arabic].
- 5) Ashtiyani, Mohammad Hasan (1404 AH/1984). *Ketab al-Qada* (Vols. 1-2). Qom: Dar al-Hijra Publications [in Arabic].
- 6) Bagheri, Sakineh (1389 SH/2010). *Barrasi-ye Sharayet-e Eqameh-ye Da'vi* [Examination of the Conditions for Filing a Lawsuit] (Master's thesis). Hamedan: Bu-Ali Sina University [in Persian].
- 7) Elsan, Mostafa, Bahrami Ehsan, & Almasi, Akbar (1403 SH/2024). *Masadiq-e Da'vi-ye Mardad (Gheyrmonjaz) va Taklif-e Dadgah dar Movajehe ba An ba Takid bar Raviyye-ye Ghaza'i* [Examples of Indeterminate (Non-Conclusive) Claims and the Duty of the Court in Confronting Them with Emphasis on Judicial Practice]. *Majalleh-ye Hoquqi-ye Dadgostari* [Justice Law Journal], 88(125), 145-173 [in Persian].
- 8) Fakhr al-Muhaqqiqin, Mohammad ibn Hasan (1389 SH/2010). *Izah al-Fawaed* (Vol. 4). [n.p.]: Esmailiyan Institute [in Arabic].
- 9) Farahzadi, Ali Akbar, & Mirnejad Boroujeni, Seyyed Rasoul (1399 SH/2020). *Asl-e Qabel-e Estema Budan-e Daavi dar Feqh-e Eslami va Hoquq-e Iran* [The Principle of Admissibility of Claims in Islamic Jurisprudence and Iranian Law]. *Majalleh-ye Didgahhaye Hoquq-e Ghazai* [Journal of Judicial Legal Views], 25(89), 181-194 [in Persian].
- 10) Fathi, Mohammad Javad, & Dadyar, Hadi (1392 SH/2013). *Jaygah-e Dadestan dar Siyasat-e Jena'i-ye Novin va Elzamat-e Dadrasi-ye Adelaneh* [The Position of the Prosecutor in Modern Criminal Policy and the Requirements of Fair Trial]. *Motaleat-e Hoquq-e Tatbiqi-ye Moaser* [Contemporary Comparative Law Studies], 4(7) [in Persian].
- 11) Fazel Lankarani, Mohammad (1427 AH/2006). *Tafsil al-Sharia; al-Qada wa al-Shahadat* (Vol. 1). Qom: [n.p.] [in Arabic].
- 12) Golpaygani, Seyyed Mohammad Reza (n.d.). *Ketab al-Qada* (Vol. 1). Qom: Dar al-Quran al-Karim [in Arabic].
- 13) Hilli, Hasan ibn Yusuf (1413 AH/1992). *Qawaid al-Ahkam* (Vol. 8). Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Teachers of the Qom Seminary [in Arabic].
- 14) Hilli, Hasan ibn Yusuf (n.d.). *Tahrir al-Ahkam al-Shariyya ala Madhhab al-Imamiya* (Vol. 2). Mashhad: Ahl al-Bayt Institute [in Arabic].

- 15) Hilli, Jafar ibn Hasan (1410 AH/1989). *al-Mukhtasar al-Nafi fi Fiqh al-Imamiya* (Vol. 1). Tehran: Department of Islamic Studies, Bi' that Foundation [in Arabic].
- 16) Hormozi, Kheirollah (1394 SH/2015). *Sharayet-e Qabel-e Estema Budan-e Daavi dar Feqh* [Conditions for the Admissibility of a Claim in Jurisprudence]. *Pazhuhesh-e Hoquq-e Khosusi* [Private Law Research], 4(13), 9-35. doi: 10.22054/jplr.2016.2014 [in Persian].
- 17) Hosseini Milani, Seyyed Ali (1401 AH/1981). *Taqirrat Abhath Seyyed Mohammad Reza Musavi Golpaygani; Ketab al-Qada* (Vol. 1). Qom: [n.p.] [in Arabic].
- 18) Hurr Amili, Mohammad ibn Hasan (1384 AH/1964). *Wasael al-Shia* (Vol. 18). Qom: Society of Teachers in the Seminary of Qom [in Arabic].
- 19) Ibn Fahd Hilli, Ahmad ibn Mohammad (1410 AH/1989). *al-Muqtasar fi Sharh al-Mukhtasar* (Vol. 1). Mashhad: Islamic Research Assembly [in Arabic].
- 20) Ibn Hamza, Mohammad ibn Ali (1408 AH/1987). *al-Wasila ila Nayl al-Fadila* (Vol. 1). Qom: Grand Ayatollah Marashi Najafi Library Publications [in Arabic].
- 21) Ibn Idris, Mohammad ibn Ahmad (1410 AH/1989). *al-Saraer al-Hawi li-Tahrir al-Fatawi* (Vol. 2). Qom: Islamic Publication Institute affiliated with the Society of Teachers [in Arabic].
- 22) Ibn Jazayri Kalbi, Abu al-Qasim Mohammad (n.d.). *Qawanin al-Fiqhiya*. [n.p.]: Madrasa-ye Faqahat Library [in Arabic].
- 23) Ibn Zuhra, Hamza ibn Ali (n.d.). *Ghunnyat al-Nuzu ila Ilm al-Usul wa al-Furu* (Vol. 1). [n.p.]: Imam al-Sadiq Institute [in Arabic].
- 24) Katouzian, Naser (1388 SH/2009). *Masuliyat-e Madani (Zeman-e Ghahri)* [Civil Liability (Non-Contractual Liability)]. Tehran: Jangal [in Persian].
- 25) Khomeini, Seyyed Ruhollah (n.d.). *Tahrir al-Wasila* (Vol. 2). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works [in Arabic].
- 26) Langroudi, Mohammad Jafar (1385 SH/2006). *Terminolozhi-ye Hoquq* [Legal Terminology]. Tehran: Ganj-e Danesh [in Persian].
- 27) Moazzeni, Hamid, & Keykha, Mohammad Reza (1400 SH/2021). *Qabel-e Estema Budan-e Daavi ba Dadkhast-e Gheyr-e Qat'i* [Admissibility of a Claim with a Non-Final Petition]. *Jostarhaye Feqhi va Osoli* [Jurisprudential and Principles Essays], 7(23), 175-194. doi: 10.22034/jrj.2020.54608.1715 [in Persian].
- 28) Moqtadaei, Morteza (n.d.). *Miftah al-Hidaya fi Sharh Tahrir al-Wasila* (Vol. 1). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works [in Arabic].
- 29) Mousavi Ardebili, Abdolkarim (1381 AH/1961). *Fiqh al-Qada* (Vol. 2). Qom: Mofid University Publication Institute [in Arabic].
- 30) Mousavi Khonsari, Ahmad (1405 AH/1984). *Jami al-Madarik fi Sharh al-Mukhtasar al-Nafi* (Vol. 6). Tehran: al-Saduq Library [in Arabic].
- 31) Najafi, Mohammad Hasan (1362 AH/1943). *Jawahir al-Kalam* (Vol. 40). Beirut: Arab Heritage Revival House [in Arabic].
- 32) Nouri Shirazi, Mahdi (1383 SH/2004). *Barrasi-ye Tatbiqi-ye Sharayet-e Estema-ye Daavi az Nazar-e Feqh va Hoquq-e Mozu'e-ye Iran* [A Comparative Study

- of the Conditions for Hearing Claims from the Perspective of Jurisprudence and Positive Law of Iran] (Master's thesis). Qom: University of Qom [in Persian].
- 33) Rashti, Mirza Habibollah (1401 AH/1981). *Ketab al-Qada* (Vol. 1). Qom: Dar al-Quran al-Karim [in Arabic].
 - 34) Sabzevari, Seyyed Abdol-Ala (n.d.). *Muhadhdhab al-Ahkam fi Bayan al-Halal wa al-Haram* (Vol. 27). Qom: Dar al-Tafsir [in Arabic].
 - 35) Shahid Awwal, Mohammad ibn Makki (n.d.). *al-Durus al-Shariyya fi Fiqh al-Imamiya* (Vol. 2). Qom: Islamic Publication Institute affiliated with the Society of Teachers [in Arabic].
 - 36) Shahid Thani, Zayn al-Din ibn Ali (1401 AH/1981). *al-Rawda al-Bahiya fi Sharh al-Luma al-Dimashqiya* (Vol. 3). Qom: Davari [in Arabic].
 - 37) Shams, Abdollah, & Kord Zangeneh, Mostafa (1396 SH/2017). *Irada-e Adam-e Estema dar Hoquq-e Faranseh va Iran [The Objection of Inadmissibility in French and Iranian Law]*. *Majalleh-ye Tahqiqat-e Hoquqi [Journal of Legal Research]*, (82), 13. doi: 10.22034/jlr.2018.112424.1079 [in Persian].
 - 38) Sharifi Eshkevari, Elias (1381 SH/2002). *Faqarat-e Feqhiye-ye Resaleh-ye Elmiyeh [Jurisprudential Passages of the Scholarly Treatise]* (Vol. 10). Qom: Al-Eyub [in Persian].
 - 39) Tabrizi, Mirza Javad (n.d.). *Osos al-Qada* (Vol. 1). Qom: [n.p.] [in Arabic].
 - 40) Tarhini Amili, Mohammad Hasan (1427 AH/2006). *al-Zubda al-Fiqhiya fi Sharh al-Rawda al-Bahiya* (Vol. 4). Qom: Dar al-Fiqh for Printing and Publishing [in Arabic].
 - 41) The Holy Quran.
 - 42) Tusi, Mohammad ibn Hasan (1387 AH/1967). *al-Mabsut fi al-Fiqh* (Vol. 8). Tehran: al-Maktaba al-Murtadawiya li-Ihya al-Athar al-Jafariya [in Arabic].
 - 43) Vojdani Fakh, Qodratollah (1426 AH/2005). *al-Jawahir al-Fakhriya fi Sharh al-Rawda al-Bahiya* (Vol. 5). Qom: Semay-e Qalam [in Arabic].
 - 44) Yazdi, Mohammad Kazem (1378 AH/1958). *Takmilat al-Urwa al-Wuthqa* (Vol. 2). Tehran: [n.p.] [in Arabic].